

Франчичі, Йожа і Муц.....	358
Ервін і Муневера.....	364
Хорватка.....	369
Голод, різнокольорові камінчики.....	377
Святославу Ріхтеру мати подала руку, щоб він піднявся на корабель до Локруму.....	380
Куфераші.....	386
Дім.....	390
Мейташ, опис місця.....	395
Сепетаревац, підйом.....	405
Затикуша, забута вуличка.....	414
Великий парк.....	415
Вулиця Маршала Тіто, сон і спогади.....	423
Вулиця Родини Фохтів, або Кінець мистецтва.....	432
Церква Святого Преображення, історія кошмарів.....	439
Два кладовища.....	444
Весною, коли провітримо могили.....	448
Тітка Фінка на кладовищі Святого Міховила.....	457
188 ліхтарів.....	462
Про один свій вірш.....	470
Календар щоденних подій (вигадки)	
Різдво з Колчаком.....	477
Жонглер сірниками, Фуртвенглер.....	492
Щоденник бджіл.....	572
«Паркер-51».....	768
Сараєвські пси.....	789
Історія, фотографії.....	1027

Там, де живуть інші люди

нарис

Батько, двоє дядьків і я ходили до тієї самої сараєвської гімназії.

До Другої світової війни, коли вони втрьох почали відвідувати ту школу, вона називалася Великою гімназією, або ж Першою чоловічою реальною гімназією. Після війни, коли вже не було ні чоловічих, ні жіночих шкіл, вона називалася просто – Перша гімназія. У 1984 році, перед моїми випускними іспитами, школа вже втретє змінила свою назву. Тоді її почали називати Першою гімназією імені Героїв та Революціонерів. Попередню назву їй повернуть під час війни, тоді вона знову стане Першою гімназією.

Хоча з того часу, коли старший дядько пішов до гімназії (а це було 1934-го), минуло майже п'ятдесят років, інтер'єр закладу залишився той самий. Це зауважувала моя бабуся, яка до нас обох приходила на батьківські збори. А молодшому дядьку і моему батьку, що пішли до школи на п'ять-шість років пізніше, історію мистецтва викладав той самий професор, який викладатиме і мені. Коли на початку шкільного року (я перейшов тоді до другого класу) старий професор помер, ми втрьох пішли на його похорон.

Від свого заснування у вісімдесятих роках дев'ятнадцятого століття це була елітна муніципальна школа. Її закінчив, після численних страждань, і боснійський нобелівський лауреат із літератури Іво Андрич, про що пізніше говорив із жахом і якоюсь огидою. Ймовірно, з цієї причини ім'я Андрича не згадувалося на шкільних святкуваннях, коли директор перераховував усіх

видатних діячів, що закінчили гімназію. У мої шкільні часи найвидатнішими випускниками, які походили з нашої школи, вважали комуністичних революціонерів та відчайдушів, які вчинили замах на австро-угорського спадкоємця престолу Франца-Фердинанда. Сам Гаврило Принцип, що стріляв у Фердинанда та його вагітну дружину, не скінчив Першу гімназію, бо переселився до Белграда, але деякі його близькі соратники таки закінчили.

Викладачі нам часто говорили, що ми маємо рівнятися на ці яскраві приклади. Ми жили в соціалістичному суспільстві, в якому часто рівнялися на світлі взірці. Між іншим, і наших батьків, і дядьків теж часто ставили перед нами як приклад жертвовності та героїзму.

Ось, скажімо, мій батько – чудовий чоловік, один із найкращих у своєму поколінні. Та й мій молодший дядько, що стане видатною людиною, представником югославської металургійної індустрії в Радянському Союзі, теж був нівроку. Про них обох часто згадували, та й ми самі про них говорили.

А от про старшого дядька всі мовчали; хоч він і був кращим хлопом за них обох, та не був взірцем. Він із тих, про кого зятятю мовчали, а таких було вдосталь у більшості югославських порядних сімей. Це як у казці; хоча б один із трьох синів не був добрим прикладом.

Мій старший дядько ніколи не отримував оцінок нижче за «5». З друзями з-за кордону він листувався латиною, розв'язував не вирішувані математичні задачі, грав на гітарі й писав есеї про Поля Валері. На фотографіях він такий білявий і синьоокий, високий і ставний; схожий на молодого аристократа з роману Томаса Манна, який помре наприкінці книжки, скажімо, від менінгіту, або ж у нього розчахнуться каверни в легенях... Але ця смерть не буде звичайною смертю, натомість у ній буде закодовано долю однієї родини або ж навіть усього покоління. Я розкакую так про вигляд старшого дядька, хоча нічого іншого з Манном його не пов'язувало. Хіба що я радо, як епітафію на могилу, якої, можливо, вже й не існує, викарбував би слова, якими доктор філософії Серенус Цайтблом прощається зі своїм

другом Адріаном Леверкюном¹: «Самітний чоловік молитовно складає руки і каже: хай Бог зглянеться над вашою бідною душею, мій друже, моя вітчизно».

Однак я не до кінця певен, що знаю, де була вітчизна мого старшого дядька. Я і сам щиро переконаний, що в мене батьківщини немає. Тому, зрештою, і не знаю, що б насправді означала ця епітафія на його незримій могилі.

Ось із чого складалося ймовірне поняття його батьківщини: народився в Усорі, містечку в Центральній Боснії, де його батько, а мій дід, працював начальником залізничної станції; він зростав вздовж залізничних колій, які збудувала Австро-Угорщина, і часто змінював друзів і пейзажі; від батька – за походженням словенця – він навчився словенської мови, рідною в нього була хорватська, але німецькою він заговорив ще до словенської та хорватської. Він вивчив німецьку від свого діда, а мого прадіда – високопоставленого залізничного чиновника, банатського шваба, народженого в місцині, що нині перебуває у складі Румунії, а освіту здобував у Вршаці, Будапешті та Відні. Й усю свою кар'єру прадід проклав вздовж боснійських залізничних колій.

Отож ви розумієте, як мій старший дядько, а вже можемо сказати і те, що звався він Младен, бо якщо продовжимо без імені, то плутанина стане завеликою, жив у складному оточенні та заплутаній мовній ситуації. Але ви навіть не уявляєте до кінця, наскільки ситуація була складною і як мова може визначити долю людини. Справді, дід Младена Карло був національно свідомим німцем, тому зі своїми чотирма дітьми до самої смерті говорив лише по-німецьки. Ніколи він не звернувся до них бодай одним хорватським словом. Із зятями (двома хорватами та словенцем, батьком Младена) Карло розмовляв хорватською, хоча всі троє блискуче говорили німецькою. З онуками він спілкувався обома мовами, але тільки після того, як вони зверталися до нього німецькою. Коли ж діти віталися з ним хорватською, дід Карло вдавав, що глухий.

¹ Йдеться про персонажів із роману Томаса Манна «Доктор Фаустус», цитату наведено в перекладі Євгена Поповича. – Тут і далі прим. ред., якщо не зазначено інше.

Донині подекують про вкрай химерні недільні обіди, коли збиралася вся родина. Існувала сувора мовна процедура, яка сьогодні, певно, лишилася тільки на засіданнях ЄС, але ніхто ніколи не запитував, чому має бути саме так. Дідо Карло шалено пишався своїм німецьким походженням і своєю обраністю, а всі інші мусили підлаштовуватися.

Власне, ніхто їм, а найменше дідо Карло, не забороняв бути тими, ким вони є, і між собою спілкуватися мовами, що припали їм до душі. Карло любив своїх зятів і йому не заважало, що вони не німці, та й, любя боже правду, він пишався їхніми професіями. Належність до когорта залізничників для нього була рівноцінною належності до якоїсь секретної служби, таємничої організації чи масонської ложі, члени котрих від інших людей відрізняються не лише поглядами на світ, а й роллю у світобудові. Німець-залізничник із залізничником-хорватом утворюють братерство, де поміж собою порозуміються краще за будь-який народ. Дідо Карло був лівих поглядів і на початку двадцятих років минулого століття опинився у в'язниці, бо підтримав страйк залізничників, а потім ще й втратив роботу. Це не вважалося б скандалом, якби він не був начальником станції й не був німцем поміж диких слов'ян, тож за зраду національного і кастового становища його суворо покарала хорватська влада.

Проте вдома про ідеологічні питання не теревенили. Хіба що якась ідеологія входить до домашнього виховання, за яким усі люди мають однакові права, незважаючи на віру та майновий статус. Бідна країночка Боснія, де у двадцяті-тридцяті роки минулого століття, було майже дев'яносто відсотків абсолютно неграмотних людей; де тільки-но стихала епідемія тифу й одразу ж починалася епідемія холери, а ендемічний сифіліс поширювався безперестанно і передавався з покоління в покоління як різновид сімейного прокльону чи зловісної традиції, — така Боснія для дідо Карло та його ідей була ідеальним місцем для життя. Ніколи він не бажав повернутися до Банату², переїхати

² Банат — історичний край між річками Дунай, Нижня Тиса, Мурос і Трансильванськими Альпами, частини якого належать Румунії, Угорщині та Сербії.

до Відня чи до Німеччини. Хоча він був німцем, для нього то була чужа країна. Коли діда про те запитували, він спокійно відповідав, що там ніколи не зміг би жити, бо «там інакші люди». Як на мене, донині я не чув точнішого визначення того, що не є батьківщиною.

Дядько Младен був прив'язаний до свого діда міцніше, ніж інші онуки. Хоча й не скажеш, що він бодай децицею схожий на нього. Старий Карло простував життям невисоким, темноволосим, з довгою сивою бородою. Судячи з фотографій, він більше скидався на якогось румунського ребе чи шанованого юдея, ніж на німця. Младен же свої нордичні сині очі, високий зріст і поставу успадкував не по материній німецькій лінії, а навпаки, по батьковій гілці словенських селян з околиці Толміна. Роздивляючись їх обох на блідих чорно-білих світлинах, я міркую, як склалися б їхні життя, якби Младен не вчив так легко німецьку, не полюбляв слухати дідову гру на скрипці, якби сидів далі від нього під час недільних обідів. Я розмірковую, що сталося б, якби старий у своєму онукові бодай трохи ненавидів слов'янина.

У дворі будівлі, в якій мої рідні жили з початку тридцятих, була нова велика ашкеназька синагога. Усі, а не лише євреї, називали її Темпл. Тут Богу молилися люди, що, як і дідо Карло, як інший мій прадід-словенець, волею царя і короля Франца-Йосифа по роботі прибули до Сараєва й надовго тут вкорінилися. Раніше, у часи турецького володарювання, в нашому місті жили сефарди — іспанські євреї, ашкеназі³ тут ще не було. Новоприбулі здебільшого без роду-племени, тож сефарди недовірливо ставилися до нових мешканців-окупантів: не хотіли пускати їх до свого храму. З якоїсь причини сефарди не вірили, що зайди теж євреї, тож їх так само, як їхніх цісарських і королівських покровителів, називали швабами. Врешті-решт довелося звести ще ашкеназьку чи швабську синагогу, яку всі між тим називали Темпл.

³ Ашкеназі — назва одного з двох найчисельніших субетносів євреїв, нащадки вихідців із середньовічної Німеччини та східноєвропейських країн. Другий субетнос — сефарди — сформувався на Піренейському півострові та в Північній Африці.

На початку війни, щойно німці увійшли до міста, за кілька днів до того, як усташі⁴ перехоплять владу, натовп увірвався до синагоги і все розстрожив. Це вчинили не люди у формі, а звичайний, пересічний, геть цивільний люд поміж своїми буденними справами. Поміж нападників на Темпл були міські безробітні та гвалтівники, дрібні злодюжки та ошатні пани, були й цигани, ті самі, які за кілька днів разом із сараєвськими євреями в теплушках прямуватимуть до концтаборів.

Мій дід-словенець, на ім'я Франьо, дивився з вікна, як його народ знищує Темпл. Бабця Ольга відтягувала його в хату, щоб його ніхто не побачив, але він, попри огидний страх, визирав у вікно. Це було мірилом його хоробрості. Він дивився на людей, між якими жив, у мить їхнього перевтілення. Спершу вони стануть розбійниками, потім вбивцями, а наприкінці мучениками, жертвами війни. У час руйнування синагоги їхній син Младен ходив до сьомого класу гімназії. Його навчили, так: те, що відбувається, не гаразд, сказали, що Павелич⁵ – дикун, а Гітлер – божевільний і зрештою, либонь, ще й програє війну. Його навчали батьки, так само, як і дід Карло, всього того, що нам із сьогоднішньої перспективи видається важливим і потрібним. Звісно, наголосили й на тому, щоб ніколи не втрачав пильність і не виказував, що думає про Гітлера й Павелича. І нехай тікає від протестувальників проти нової усташської влади. Мої дід із бабою, як і їхні батьки, як і вся наша родина, охоплена найширшим сенсом цього слова, від початку були проти будь-якого протистояння владі: тут людина нічого не вдіє. Не нам дано міняти державу. Людина хіба що опиниться у в'язниці, та й по всьому.

Младену казали, однак, триматись чимдалі й від усташської молоді; забороняли ходити на їхні збори й акції; а якщо його

⁴ Усташі (хорв. *Ustaše* – «повстанці», «бунтарі») – хорватське антикомуністичне націоналістичне товариство, яке у 1920–1940 рр. переросло в повноцінний політичний рух. Основною метою організації була незалежність Хорватії.

⁵ Анте Павелич (1889–1959) – хорватський політик, провідник усташського руху, очільник пронацистської Незалежної Держави Хорватії.

про це питають, нехай скаже, що він за національним самовизначенням німець, а не хорват. Хтозна, якби він бодай колись мусив сказати, що він німець, чи уникнув би він наслідків того, що він хорват? Але, певно, знання німецької мови і володіння тими чарівними вміннями, якими славиться німецька раса, скажімо, рапірою та смиком скрипки, допомогло, щоб його почали сприймати не хорватом; і вже з цієї причини він не міг бути усташем.

Через рік після того, як було складено випускні іспити, Младен готувався вирушити на навчання до Загреба чи Відня. У Відні в нас були родичі, геть небідні люди, тож він міг би з ними й проживати. У Загребі було б трохи важче. Младен хотів вивчати лісозаготівлю, дід часто йому казав, яке це безглуздя: жити в Боснії і не захоплюватися лісами.

Але зненацька на початку літа 1942 року надійшла повістка, до того ж написана двома мовами, німецькою та хорватською, за правилами Об'єднаної Європи. Військова частина, в яку призначено Младена, була частиною гітлерівського війська, а не Хорватських збройних сил. І до неї мобілізували найпомітніших сараєвських молодиків німецького чи австрійського походження.

Тієї миті існувало дві можливості: або Младен з'явиться з повісткою і вирушить на війну, або втече до партизанів. Його батьки, себто мої дід Франьо й баба Ольга, ні хвилячки не сумнівалися, що Гітлер програє війну, а Павелич закінчить свої дні на шибениці. Я це вже казав, але мушу ще десять разів повторити: ніколи, жодного дня, жодної миті у своєму житті Франьо не думав, що можуть перемагти ті, хто зруйнував Храм і повів євреїв на заклання. Хоча він не був ревним вірянцем, у нього в голові не вкладалася думка, що зло врешті-решт перемаже. Він не був комуністом, але його тесть, дід Карло, трохи був, так само комуністами були партизани, до яких Младен мав би тікати, ховаючись від німецької повістки. Якщо це збити, Младен, з будь-якого погляду, буде на боці правди.

Баба з дідом удвох це розуміли, але все ж таки... свого сина, мого старшого дядька, замість партизанів послали до німців. Вони розраховували, що там йому буде легше вижити. Він пробує